

سرشناسه	: محمدزاده، محمد، ۱۳۶۳ -
عنوان و نام پدیدآور	: خداپاوری فطری؛ تقریرها و سنجه‌ها/ محمد محمدزاده.
مشخصات نشر	: قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته الله علیه ، انتشارات، ۱۳۹۹.
مشخصات ظاهری	: ۲۶۱ ص؛ ۵/۱۴×۵/۲۱ س.م.
فروست	: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته الله علیه ؛ ۱۴۸۹. فلسفه؛ ۲۳۷.
شابک	: ۹۷۸-۶۰۰-۴۴۴-۲۴۷-۳
وضعیت فهرست‌نویسی	: فیبا.
یادداشت	: کتابنامه: ص. [۲۳۶] - ۲۴۷؛ همچنین به صورت زیرنویس.
یادداشت	: نمایه.
موضوع	: خداشناسی.
موضوع	: God -- Knowableness
موضوع	: فطرت.
موضوع	: Constitution (Philosophy)
موضوع	: خدا - اثبات.
موضوع	: Proof -- God
شناسه افزوده	: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته الله علیه . انتشارات.
رده‌بندی کنگره	: BPA/۲۱۷
رده‌بندی دیویی	: ۴۲/۲۹۷
شماره کتاب‌شناسی ملی	: ۶۲۲۴۷۲۳

خدا باوری فطری؛ تقریرها و سنجہا

محمد محمدزادہ

انتشارات مؤسسہ آموزشی و پژوهشی امام خمینی
قدس سرہ الشیخ

۱۳۹۹

شماره ردیف ۱۴۸۹
شماره موضوعی ۲۳۷ - فلسفه
۱۳۹۹-۱۲

■ خداواری فطری؛ تقریرها و سنجه‌ها

- نویسنده: محمد محمدزاده
 - ناشران: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی
 - چاپ: افق
 - نوبت و تاریخ چاپ: اول، تابستان ۱۳۹۹
 - شمارگان: ۳۰۰
 - قیمت: ۳۷۰۰۰ تومان
-
- دفتر مرکزی: قم، خیابان شهدا، کوی ممتاز، پلاک ۳۸
 - تلفن و نمابر: ۰۲۵-۳۷۷۴۲۳۲۶
 - شعبه تهران: خیابان انقلاب، بین خیابان ۱۲ فروردین و شهید منیری جاوید، ساختمان شماره ۳۱۰، طبقه سوم، واحد ۱۱۲
 - تلفن و نمابر: ۰۲۱-۶۶۴۴۶۱۲۱
 - شعبه مؤسسه امام خمینی(ره): قم، بلوار امین، بلوار جمهوری اسلامی، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی(ره)
 - تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۳۶۲۹

فهرست مطالب

۱۱.....	مقدمه معاونت پژوهش
۱۴.....	پیشگفتار

فصل اول: مفاهیم و کلیات

۱۸.....	ضرورت بحث
۱۸.....	پیشینه بحث
۱۹.....	مفاهیم فطرت و فطریات
۱۹.....	۱. واژه‌شناسی «فطر»
۱۹.....	۲. واژه‌شناسی «فطرت»
۲۰.....	۳. فطرت در اصطلاح
۲۰.....	۴. معنای عام و خاص فطرت
۲۰.....	۵. فرق فطرت با فطریات و معلومات فطری
۲۲.....	۶. تعریف امور فطری
۲۴.....	۷. جایگاه فطرت در علم کلام
۲۵.....	۸. انواع فطریات انسان

۹. اشتراک بعضی فطریات در ادراکات و گرایش‌ها..... ۳۰
- مفهوم توجیه..... ۳۱

فصل دوم: توجیه باور به خدا

- حقیقت توجیه‌پذیری و انواع دیدگاه‌ها در باب توجیه‌پذیری باورها..... ۳۴
۱. حقیقت توجیه..... ۳۴
۲. نظریات در باب توجیه..... ۳۷
- توجیه‌پذیر بودن باور به وجود خدا..... ۵۷
۱. توجیه‌پذیری به معنای برهان‌پذیری..... ۵۸
۲. توجیه‌پذیری به معنای دلیل داشتن..... ۶۱
۳. توجیه‌پذیری به معنای کارکردگرایی..... ۶۶
- انواع راه‌های توجیه وجود خدا..... ۶۹
۱. راه‌های عقلی..... ۷۰
۲. راه‌های غیرعقلی..... ۷۱
- توجیه وجود خدا بر اساس فطرت و بیان انواع تقریرها..... ۷۲

فصل سوم: توجیه تقریر خداشناسی فطری به بدیهی اولی

- مبانی..... ۷۶
- تقریر فطری به بدیهی اولی..... ۷۸
- تقریر خداشناسی به بدیهی اولی..... ۸۱
- بررسی و نقد..... ۹۰
- توجیه باور به خدا بر اساس تفسیر فطری به بدیهی اولی..... ۹۱

فصل چهارم: توجیه تقریر خداشناسی فطری به فطری منطقی

- تعریف بدیهیات ثانوی..... ۹۶

تعریف فطریات منطقی	۹۶
تقریر خداشناسی فطری به فطریات منطقی	۹۸
مبانی و مقدمات	۹۹
۱. دیدگاه فخر رازی	۹۹
۲. دیدگاه ملاصدرا	۱۰۱
۳. دیدگاه علامه مصباح	۱۰۳
۴. دیدگاه علامه جوادی آملی	۱۰۴
بررسی توجیه خداشناسی فطری به فطریات منطقی	۱۰۶

فصل پنجم: توجیه تقریر خداشناسی فطری به باور پایه

معرفت‌شناسی اصلاح‌شده	۱۱۰
تعریف باور پایه	۱۱۲
ویژگی‌های باور پایه در معرفت‌شناسی اصلاح‌شده	۱۱۲
تقریر خداشناسی فطری به باور پایه	۱۱۵
۱. قوای معرفتی برای شناخت خدا	۱۱۹
۲. حقیقت حس خداشناسی	۱۲۰
۳. شباهت‌های خداشناسی فطری با خداشناسی به عنوان باور پایه	۱۲۱
بررسی توجیه خداشناسی فطری به باور پایه	۱۲۲
۱. بیان تفاوت‌ها	۱۲۳
۲. بررسی معرفت‌شناسی اصلاح‌شده و باور پایه	۱۲۴

فصل ششم: توجیه تقریر خداشناسی فطری به معرفت قلبی

تقریر خداشناسی فطری به معرفت قلبی	۱۲۸
نفی شناخت مفهومی خداوند	۱۳۳

ویژگی معرفت قلبی به خدا.....	۱۳۶
موقف معرفت فطری.....	۱۳۹
نقش الهیات فطری و سلبی در معرفت قلبی.....	۱۴۱
راه‌های تذکر معرفت قلبی.....	۱۴۵
موانع تذکر معرفت قلبی.....	۱۴۸
بررسی توجیه خداشناسی فطری به معرفت قلبی.....	۱۵۱
۱. بررسی این تقریر از حیث محتوا.....	۱۵۱
۲. بررسی این تقریر از حیث توجیه.....	۱۵۴

فصل هفتم: توجیه تقریر خداشناسی فطری به تجربه دینی

مفاهیم.....	۱۵۸
۱. تعریف تجربه.....	۱۵۸
۲. انواع تجربه.....	۱۵۹
۳. تعریف تجربه دینی.....	۱۶۰
۴. ویژگی‌های تجربه دینی.....	۱۶۱
۵. انواع تجربه دینی.....	۱۶۲
۶. حقیقت تجربه دینی.....	۱۶۳
تعبیر فطری به تجربه دینی.....	۱۷۲
تقریر خداشناسی فطری به تجربه دینی.....	۱۷۳
بیان تقریر.....	۱۷۳
تقریر اول: اثبات معقولیت.....	۱۷۴
تقریر دوم: اثبات حقانیت.....	۱۷۵
بررسی توجیه خداشناسی فطری به معنای تجربه دینی.....	۱۸۰
۱. بررسی تقریر ادراک حسی.....	۱۸۰

۲. بررسی تقریر علم حضوری ۱۸۲
۳. ایرادات کلی برهان تجربه دینی ۱۸۳

فصل هشتم: توجیه تقریر خداشناسی فطری به علم حضوری

- مفاهیم ۱۸۶
۱. علم حضوری ۱۸۶
۲. ویژگی‌های علم حضوری ۱۸۹
۳. اقسام علم حضوری ۱۹۳
۴. مراتب علم حضوری ۱۹۵
- تعبیر فطری به علم حضوری ۱۹۶
- تقریر خداشناسی فطری به علم حضوری ۱۹۷
۱. ملاصدرا ۱۹۷
۲. علامه طباطبایی ۲۰۰
۳. علامه جوادی آملی ۲۰۴
۴. علامه مصباح ۲۰۶
- بررسی توجیه خداشناسی فطری به علم حضوری ۲۰۹
- معیار توجیه قضایای وجدانی ۲۱۰

فصل نهم: توجیه تقریر خداشناسی فطری به گرایش فطری

- مفاهیم ۲۱۲
۱. نگرش فطری و گرایش فطری ۲۱۲
۲. فطرت اصلی و فطرت تبعی ۲۱۳
- تقریر و توجیه خداشناسی فطری به گرایش فطری ۲۱۵

جمع‌بندی (جمع‌بندی و نتیجه نهایی)

منابع.....	۲۳۶
الف) عربی و فارسی.....	۲۳۶
ب) مقالات.....	۲۴۵
ج) منابع لاتین.....	۲۴۷
نمایه‌ها.....	۲۴۹

مقدمه معاونت پژوهش

حقیقت اصیل ترین، جاودانه ترین و زیباترین راز هستی و نیاز آدمی است که سلسله مؤمنان و عالمان صادق چه جان‌ها که در راه آن نباخته، و جاهلان و باطل پرستان چه توطئه‌ها و ترفندها که برای محو و مسخ آن نساخته‌اند. چه تلخ واقعی است مظلومیت حقیقت، و چه شیرین حقیقتی است این واقعیت که در مصاف همیشگی حق و باطل، حق سربلند و سرفراز است و باطل ازین رفتنی و نگونسار. این والا و بالانشینی حقیقت، گذشته از سرشت حق، وام‌دار کوشش‌های خالصانه و پایان‌ناپذیر حقیقت‌جویانی است که در عرصه نظر و عمل کمر همت محکم بسته و از دام و دانه دنیا رسته‌اند، و دراین میان نقش و تأثیر ادیان و پیامبران الهی، و به‌ویژه اسلام و پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و جانشینان برحق و گرامی او علیه السلام، برجسته‌ترین است.

دانشمندان نام‌آور شیعه رسالت خطیر و بی‌نظیر خویش را بهره‌گیری از عقل و نقل و غوص در دریای معارف قرآن و برگرفتن گوهر ناب حقیقت از سیره آن پیشوایان و عرضه آن به عالم بشری و دفاع جانانه در برابر هجوم ظلمت پرستان حقیقت‌گریز دانسته و در این راه دیده‌ها سوده و جان‌ها فرسوده‌اند. اکنون در عصر بحران معنویت که دشمنان حقیقت و آدمیت هر لحظه با تولید و انتشار فزون از شمار آثار نوشتاری و دیداری و به‌کارگیری انواع ابزارهای پیشرفته سخت‌افزاری و نرم‌افزاری در عرصه‌های گوناگون برای

سیطره بر جهان می‌کوشند، رسالت حقیقت‌خواهان و اندیشمندان حوزوی و دانشگاهی، به‌ویژه عالمان دین، بس عظیم‌تر و سخت دشوارتر است.

در جهان تشیع، پژوهشگران حوزوی در علوم فلسفی و کلامی، تفسیری و حدیثی، فقهی و اصولی و نظایر آن کارنامه درخشانی دارند، و تأملات ایشان بر تارک پژوهش‌های اسلامی می‌درخشد. در زمینه علوم طبیعی و تجربی و فناوری‌های جدید نیز پژوهشگران ما تلاش‌هایی چشمگیر کرده، گام‌هایی نویدبخش برداشته و به جایگاه درخور خویش در جهان نزدیک شده‌اند، و می‌کوشند تا با فعالیت‌های روزافزونشان مقام شایسته خویش را در صحنه علمی بین‌المللی بازابند. ولی در قلمرو پژوهش‌های علوم اجتماعی و انسانی تلاش‌های دانشمندان این مرزوبوم آن‌گونه که شایسته نظام اسلامی است به بار ننشسته و آنان گاه به ترجمه و اقتباس نظریات دیگران بسنده کرده‌اند. در این زمینه کمتر می‌توان ردّ پای ابتکارات و به‌ویژه خلاقیت‌های برخاسته از مبانی اسلامی را یافت و تا رسیدن به منزلت مطلوب راهی طولانی و پرچالش درپیش است. از این‌رو، افزون بر استنباط، استخراج، تفسیر و تبیین آموزه‌های دینی و سازمان‌دهی معارف اسلامی، کاوش در مسائل علوم انسانی و اجتماعی از دیدگاه اسلامی و تبیین آنها از مهم‌ترین اهداف و اولویت‌های مؤسسات علمی به‌ویژه مراکز پژوهشی حوزه‌های علمیه است.

مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره) در پرتو تأییدات رهبر کبیر انقلاب اسلامی و حمایت‌های بی‌دریغ خلف صالح وی، حضرت آیت‌الله خامنه‌ای «مد ظله العالی» از آغاز تأسیس براساس سیاست‌ها و اهداف ترسیم شده از سوی حضرت آیت‌الله محمدتقی مصباح یزدی «دامت برکاته» به امر پژوهش‌های علمی و دینی اهتمام داشته و در مسیر برآوردن نیازهای فکری و دینی جامعه، به پژوهش‌های بنیادی، راهبردی و کاربردی پرداخته است. معاونت پژوهش مؤسسه برای تحقق این مهم، افزون بر برنامه‌ریزی و هدایت

دانش پژوهان و پژوهشگران، در زمینه نشر آثار محققان نیز کوشیده و بحمدالله تاکنون آثار ارزنده‌ای را در حد توان خود به جامعه اسلامی تقدیم کرده است. کتاب پیش روی، پژوهشی در قلمرو معرفت‌شناسی دینی است که با تلاش پژوهشگر ارجمند، جناب آقای محمد محمدزاده نگارش یافته است. هدف اصلی نویسنده تبیین ارزش معرفتی باور به وجود خدا بر اساس مؤلفه فطرت که از مهم‌ترین مؤلفه‌ها و ساحت‌های وجود انسان بر اساس متون دینی اسلام است، می‌باشد.

معاونت پژوهش از مؤلف محترم و حجت‌الاسلام والمسلمین آقای دکتر محمد جعفری که با مطالعه و ارائه نظرهای سودمندشان، بر اتقان و غنای اثر افزوده‌اند، صمیمانه سپاسگزاری می‌کند و توفیق روزافزون ایشان را از خداوند منان خواستار است.

معاونت پژوهش

مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی *

پیشگفتار

مسئله فطرت جزء مسائل بسیار مهم و کلیدی در حوزه انسان‌شناسی و خداشناسی است و اندیشمندی همچون شهید مطهری، مسئله فطرت را «ام‌المسائل معارف اسلام» قلمداد می‌کند.^۱ بحث فطرت از یک طرف بحثی فلسفی است؛ زیرا موضوعات مهم فلسفه سه موضوع خدا، جهان و انسان است و فطرت بحثی است مربوط به «انسان» و می‌توان گفت از یک نظر و از یک شاخه مربوط است به انسان و خدا. واژه فطرت به معنای نوع آفرینش، دلالت بر خلقت ابتدایی موجودات دارد و شکل و هیئت خاصی است که خداوند در ابتدای آفرینش به مخلوقات عطا می‌کند و از آنجا که انسان یکی از مخلوقات است، می‌توان چنین نتیجه گرفت که فطرت انسانی حقیقتی است که با اعطای آن، انسان، انسان می‌شود و از سایر پدیده‌ها ممتاز می‌گردد؛ همچنان‌که هر یک از مخلوقات نیز با فطرت خاص خود از دیگر موجودات متمایز می‌شوند.^۲

دین‌پژوهان در حوزه خداشناسی استفاده‌های متفاوتی از نظریه فطرت کرده‌اند که می‌توان از آن به استفاده وجودشناختی و استفاده معرفت‌شناختی تعبیر کرد: الف) استفاده وجودشناختی از فطرت: در این بخش دین‌پژوهان با استفاده از

۱. مرتضی مطهری، مجموعه آثار، ج ۲، ص ۶۳.

۲. خلیل بن احمد فراهیدی، العین، ج ۷، ص ۴۱۸؛ مبارک بن اثیر جزری، النهایة فی غریب الحدیث و الاثر، ج ۳، ص ۱۷۹.

نظریه فطرت به دنبال اثبات وجود خداوند در خارج یا اثبات گرایش و حس خداجویی در وجود انسان‌اند و نظریه فطرت در این نگاه، نظریه‌ای وجودشناختی است؛ ب) استفاده معرفت‌شناختی: دین‌پژوهان در استفاده معرفت‌شناختی از نظریه فطرت به دنبال اثبات موجودیت خداوند یا گرایش به سوی او نیستند، بلکه به دنبال بررسی اعتقاد به خداوندند که در دو حوزه حقانیت اعتقاد به خدا و معقولیت اعتقاد به خدا دنبال می‌شود: یکم. اثبات حقانیت اعتقاد به خدا: برخی دین‌پژوهان در برابر بسیاری از متقدان اعتقاد به خدا که صدق اعتقاد و حقانیت آن را مورد تشکیک قرار می‌دهند، با استفاده از نظریه فطرت به دنبال اثبات حقانیت اعتقاد به خدا و فطری دانستن اعتقاد به خداوندند؛ به این معنا که اعتقاد به خدا امری فطری است و نیازمند برهان و قرینه نیست، و برای اثبات این مدعا، به علم حضوری یا درک وجدانی تمسک کرده‌اند؛ دوم. اثبات معقولیت اعتقاد به خدا: درمقابل بسیاری از دین‌پژوهان با استفاده از نظریه فطرت به دنبال اثبات معقولیت اعتقاد به خداوندند؛ زیرا از نگاه ایشان اعتقاد به وجود خداوند و پذیرش حقانیت دین اساساً امری نامعقول و خردناپسند است و بحث درباره صدق و کذب آن نادرست است و اثبات معقولیت اعتقاد، موجب اثبات آن اعتقاد و صدق آن نمی‌شود. بنابراین در استفاده از فطرت در باب اعتقاد به خدا باید میان استفاده از فطرت از حیث وجودشناختی و معرفت‌شناختی و اثبات حقانیت و معقولیت تفکیک شود. آنچه در توجیه باور به خدا در بین دین‌پژوهان مسلمان مطرح است اثبات حقانیت اعتقاد به خداوند است؛ اگرچه برخی دین‌پژوهان غربی با توجه به مبانی معرفت‌شناسی خود، به دنبال اثبات معقولیت اعتقاد به خداوندند. نوشتار حاضر از میان دو حوزه وجودشناسی و معرفت‌شناسی مسئله فطرت، حوزه معرفت‌شناسی را کانون توجه قرار داده که برای استفاده از فطرت در حوزه معرفت‌شناسی باور به خدا، تقریرهای متفاوتی از خداشناسی فطری صورت گرفته است، مانند:

۱. خداشناسی فطری به معنای علم حصولی بدیهی اولی؛
 ۲. خداشناسی فطری به معنای علم حصولی بدیهی ثانوی به خدا؛
 ۳. خداشناسی فطری به معنای باور پایه به خدا؛
 ۴. خداشناسی فطری به مثابه تجربه دینی به خدا؛
 ۵. خداشناسی فطری به معنای علم حضوری به خدا؛
 ۶. خداشناسی فطری به معنای بینش مبتنی بر گرایش به خدا.
- تبیین و بررسی هر یک از این تقریرها از حیث معرفت‌شناسی به صورت مستقل در فصلی جداگانه انجام خواهد شد.
- در پایان از اساتید محترم که در شکل‌گیری این اثر نقش مهمی داشته‌اند تشکر و قدردانی می‌کنم. امیدوارم این نوشتار ناچیز مورد پذیرش درگاه الهی و مورد توجه بارگاه نورانی حضرت صاحب عصر و زمان علیه السلام قرار گیرد و گامی در مسیر نمایاندن افکار ناب اسلامی و معارف والای نبوی و علوی باشد.
- والسلام علی جمیع عباد الله الصالحین

محمد محمدزاده

۱۳۹۷/۱۰/۳۰ - حوزه علمیه قم